BALIKESİR
4. TÜRK MÜZİĞİ SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER KİTABI

Hazırlayanlar
Sıtkı SAHİL - Göktan AY

BALIKESİR 4. TÜRK MÜZİĞİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER KİTABI

(13-15 Ekim 2022/Balıkesir)

Hazırlayanlar
Sıtkı SAHİL - Göktan AY

Editörler
Dr. Öğr. Üy. Göktan AY
Dr. Öğr. Üy. Eren LEHİMLER

Kapak & Grafik Tasarım
Abdurrahman Doğan

Basım
1. Baskı Mart 2024-balıkesir

ISBN
978-625-94582-2-9

Baskı ve Cilt
Seçil ofset
100.Yıl Mah. Matbaacılar sitesi
4. Cad. No: 77 Bağcılar-İstanbul
Tel: 0212 629 06 15 - www.secilofset.com
Sertifika no: 44903

BALIKESİR BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ / Kent Arşivi Yayınları No: 41

© Balıkesir Büyükşehir Belediyesi
Tüm hakları saklıdır. Tamamının ya da herhangi bir bölümünün yayıncının yazılı izni olmadan çoğaltılması yasaktır.

Balıkesir Büyükşehir Belediyesi
Eski Kuyumcular Mah. Mekik Sokak No: 25 Karesi / Balıkesir
T. 0266 239 15 10
belediye@balikesir.bel.tr
www.balikesir.bel.tr

KLASİK TÜRK MÜZİĞİNE ÖNEMLİ KATKILAR SUNMUŞ YAHUDİ BESTEKÂRLARDAN TANBURİ İSAK, MISIRLI UDİ İBRAHİM (AVRAM LEVİ) VE İSAK VARON'UN SAZ ESERLERİNİN BİÇİMSEL ANALİZİ

Adem KILIÇ
Ordu Üniversitesi, adem_kilicgsf@hotmail.com

Özet

Dünya'nın birçok ülkesinde dağınık gruplar halinde yaşamış olan Yahudiler, bu bağlamda çeşitli isimler altında kültürel tabakalar oluşturarak bir arada kalabilmeyi başarabilmişlerdir. Avrupa'da özellikle Almanya, Polonya, Çek Cumhuriyeti gibi ülkelerde yaşamlarını sürdüren Yahudiler Aşkenaz, İspanya, Portekiz topraklarında yaşayan Yahudiler ise Sefarad ismini kullanmışlardır. Yeni bir toplum oluşumu bahane gösterilerek binlerce Müslüman ve Sefarad Yahudi'si, İspanya kralı tarafından sürgün edilmiş, yaşanılan gelişme sonrasında Osmanlı İmparatorluğu bu duruma sessiz kalmamış ve onların kadim Anadolu coğrafyasında huzur içinde yaşayabilecekleri bir ortam tahsis edileceğinin vaadini vermiştir.

Bu süreçte pek çok Sefarad Yahudi'si Anadolu topraklarına yerleşmiş, kısa bir süre içerisinde buradaki halklarla çok çabuk kaynaşan, ibadetlerini özgür bir biçimde yerine getiren, kendi dillerini rahatça konuşabilen ve istedikleri meslekleri icra edebilen bir topluluk haline gelmiştir.

Zaman içerisinde Osmanlı Türkçesi'ni iyi bir telaffuzla konuşabilen, yazabilen, Klasik Türk Müziğini benimseyip, bu müziğe yönelik besteler üretebilen, saz ve ses icracılarıyla musiki topluluklarının

değişmez bir parçası olmayı başarabilmiş birbirinden kıymetli Yahudi sanatkârlar yetişmiştir. İsak El Gazi, Mısırlı Udi İbrahim (Avram Levi), İsak Varon, Tanbûri İsak bu sanatçılardan bazılarıdır.

Yapılan araştırma da Klasik Türk Müziği'nin hemen hemen sözlü ve saz formları türünde birbirinden kıymetli eserlerini repertuvarımıza kazandırmış Yahudi bestekârlardan olan Tanbûri İsak, Mısırlı Udi İbrahim (Avram Levi) ve İsak Varon'un saz eserlerinin biçimsel yönden analizleri gerçekleştirilmiştir. Türk musikisinin bütün kural ve kaidelerinin birebir uygulandığı, klasik yapıya tamamen sadık kalındığı, asma kalış ve çeşnilerin özenle seçildiği tespit edilmiştir. Özellikle saz eserlerine yönelik Tanbûri İsak Efendi'nin diğer bestekârlara nazaran daha çok eser verdiği sonucuna varılmıştır. Yapılan çalışmanın bundan sonraki yapılacak olan çalışmalara örnek olacağı varsayılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Müziği, Musevi Bestekârlar, Saz Eserleri, Form Analizi.

Abstract

The Jews, who lived in scattered groups in many countries of the world, were able to stay together by forming cultural layers under various names in this context. Jews living in Europe, especially in countries such as Germany, Poland, and the Czech Republic, used the name Ashkenaz, while Jews living in Spain and Portugal used the name Sephardi. Thousands of Muslims and Sephardic Jews were exiled by the King of Spain on the pretext of the formation of a new society, and after the development, the Ottoman Empire did not remain silent about this situation and promised that they would be allocated an environment where they could live in peace in the ancient Anatolian geography. In this process, many Sephardic Jews settled in Anatolian lands, and in a short time became a community that mingled very quickly with the peoples here, performed their worship freely, spoke their own language comfortably and could practice the professions they wanted.

Over time, valuable Jewish artists have grown up who can speak and write Ottoman Turkish with a good pronunciation, adopt Classical Turkish Music, and produce compositions for this music, and have managed to become an invariable part of musical ensembles with instrumental and vocal performers. Isak El Gazi, Egyptian Udi İbrahim (Avram Levi), Isak Varon, Tanbûri Isak are some of these artists.In the research conducted, the stylistic analyzes of the instrumental works of Tanbûri Isak, Egyptian Udi İbrahim (Avram Levi) and Isak Varon, who are among the Jewish composers who have brought together the most precious works of Classical Turkish Music in the form of oral and instrumental forms, were carried out. It has been determined that all the rules and rules of Turkish music are applied exactly, the classical structure is completely adhered to, and the vines and flavors are carefully selected. It was concluded that Tanbûri Isak Efendi, especially for instrumental works, gave more works than other composers. It is assumed that the study will be an example for future studies.

Keywords: Classical Turkish Music, Jewish Composers, Instrumental Works, Form Analysis.

Giriş

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Yahudiler, dünyanın pek çok bölgesinde yaşamlarını sürdürebilmiş, geleneksel yapılarını koruyabilmeyi başarmıştır. Göçebe bir yaşam tarzı sürdürmek zorunda kaldıkları için tam olarak hangi senelerde ve hangi bölgelerde bulundukları tespit edilememiştir.

Yahudilerin Anadolu'ya gelişlerine dair kesin bir bilgi bulunmamasına karşın özellikle ticaret yollarının kesiştiği şehirlerde yaşamlarını sürdürdükleri düşünülmektedir. Orhan Gazi'nin 1320 yılında Bursa'yı fethiyle birlikte Romaniotlar adıyla Anadolu'da yaşamlarını sürdüren Yahudi topluluğuyla Türklerin ilk teması gerçekleşmiştir. Burada yaşamlarını sürdüren Romaniot Yahudileri dışında, Sefarad ve Portekiz Yahudileri de Anadolu topraklarına zorunlu göç sırasında gelmişlerdir.

İspanya'dan göç eden Yahudi topluluklarının birçoğu servetlerini orada bırakmak zorunda kalmış, Osmanlı'nın daveti üzerine 100-150 bin kadarı Anadolu'da yaşamlarını sürdürmeye başlamıştır. Portekiz'den göç eden Yahudi topluluğu ise servetleriyle birlikte Anadolu'ya gelebilmeyi başarmış; bu sayede Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde refah bir yaşam sürdürebilmişlerdir.

Cumhuriyet Döneminde Yahudi Toplumu

Osmanlı İmparatorluğu, 1. Dünya Savaşı'ndan mağlubiyetle ayrılmış ve Avrupalı devletlerin ağır savaş tazminatları karşısında ülke, büyük bir kaosa sürüklenmiştir. Yaşanılan kaos, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanıyla son bulurken, kadim Anadolu coğrafyasında daha çağdaş ve modern bir ulus devlet yapısı Mustafa Kemal Atatürk ve kurmayları önderliğinde gerçekleştirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devletinde laiklik ilkesi sıkı sıkıya benimsenmiş, din, dil, ırk, cinsiyet vb. hiçbir ayırım gözetilmemiş ve hiçbir azınlığa iç özgürlük hakkı tanınmamıştır.

> *"Ülkemizde Cumhuriyetin ilanı ile başlayan dönem, Türk milleti içi olduğu kadar bir azınlık toplumu olarak Türk Yahudileri açısından da yeni bir dönemin başlangıcıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları yeni rejimin kurulma ve yerleşme dönemidir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğundan modern bir ulus devlete dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Yine bu dönemde Atatürk devrimlerinin çoğu gerçekleştirilmiş, devletle vatandaşlar arası ilişkilerin yapısı ve özellikleri oluşturulmuştur. Buna bağlı olarak Yahudi azınlık ve devlet arasındaki ilişkiler de düzenlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı özerk, iç örgütlü azınlık sistemini Türkiye Cumhuriyeti artık kabul etmemektedir. Kişiler, bir cemaat yoluyla değil, doğrudan devlete bağlıdırlar. Devlet yasaları yaşamın her yönünü kapsamaktadır ve bütün vatandaşlar için din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin geçerli olmaktadır. Bunun sonucunda Yahudilerin bir toplum olarak iç özerkliği kalmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Yahudileri yasal olarak Türklerden ayırmak olanaksızlaşmıştır (Düzgün, 2000: 65)."*

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Anadolu'da yaşamlarını sürdürmeye devam eden Yahudiler, alınan laiklik kararı sonrasında her ne kadar bir kimlik sorunu yaşamış olsalar da diğer azınlıklara göre uyumlu tutumları sayesinde bu sorunu en kısa sürede atlatabilmişlerdir. Moiz Kohen ve Avram Galanti gibi kanaat önderleri, bu ilkenin Yahudi cemaatleri tarafından benimsenmesinde etkin rol oynamışlardır.

> *"Gayrimüslimler içerisinde Yahudiler, Türk toplumuna uyum sağlama konusunda diğerlerine göre daha istekli ve gayretli hareket etmişlerdir. Yahudi toplumunun bu uyum konusunda istekli olmalarının üç nedeni vardır. Bunlar; Yahudilerin geçmişten bugüne bir devlet kuramamış olmaları, Anadolu toprakları üzerinde sahip oldukları ticarî kazanımlarını korumak istemeleri ve Anadolu'yu yaşamak için rahat ve güvenli görmeleridir. Yahudi cemaati lideri konumundaki Moiz Kohen, cemaatinin Türk toplumuyla daha kolay uyum sağlayabilmesi için takip edilecek yolların anlatıldığı Türkleştirme kitabını 1928 yılında yayınlamıştır. Hz. Musa'nın on emrinden esinlenerek "Evamir-i Aşare"* olarak adlandırmıştır. Yine Yahudi cemaatinin önemli isimlerinden Avram Galanti de çeşitli gazete ve dergilerde yayınladığı yazı ve makalelerinde ulus olmanın temel koşullarından birisinin dil olduğunu, Türkçenin tüm unsurları millet şemsiyesi altında toplayacak güce sahip olduğunu, ulusal okullar açıp herkesin Türkçe öğrenmesi gerektiğini belirterek Türkleştirme çalışmalarına destek olmuştur (Çakırbaş, 2017: 43-44)."

1948 yılında, Filistin toprakları üzerinde İsrail Devleti kurulmuş ve bu devleti ilk tanıyan ülkelerden birisi de Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. İstanbul, İzmir gibi şehirlerde yoğun bir nüfusa sahip Yahudilerin büyük bir çoğunluğu, kurulan bu yeni devlete göç etmiştir. Kalan Yahudi ailelerin çoğu zaman içerisinde asimile olarak, Müslüman Türk adları ve soyadları kullanmaya başlamıştır. Günümüze gelindiğinde ise Sefarad Yahudilerinin kullanmış oldukları Judeo Espanyol dili unutulmaya yüz tutmuştur.

> *"İsrail Devleti, 1948 yılında kurulduğu zaman Türkiye onu*

derhal tanıdı. 2. Dünya Harbinde çok büyük ekonomik krizin içine düşen Türkiye Yahudilerinin büyük bir kısmı ve İzmir'den 10 bin kişi kadar İsrail'e göç etti. 1948-1950 yılları arasında İzmir'in Yahudi nüfusu 15 bindi.1962 yılında 1960 Yahudi kaldı. Civar kasabalarda yaşayan tüm Yahudiler çoğunlukla İzmir'e göç ettiler. Sayı 3 bine kadar yükseldi. Bugün İzmir'in Yahudi nüfusu 1500-1700 arasındadır. 1950'lerden sonra Yahudi Cemaati yepyeni bir kimlik ile ortaya çıkmaya başladı. Artık İzmirli aileler kalmamıştır. Bazı aileler yeni isimlerle bu küçük topluluğa katıldılar. Birçok aile çocuklarına Müslüman Türk adları verdi ve soyadları da Müslüman Türk soyadlarına dönüştürüldü. Bugün Judeo Espanyol lisanını da sadece orta yaşlılar ve yaşlılar konuşmaktadır. Evlerde ise ana lisan Türkçe'dir. Tüm çocuklar herkesin gittiği milli eğitim okullarına devam eder. Bugün İzmir genç Yahudi nüfusunun tümüne yakını Yüksek Öğrenim görmektedir (Pardo, 2014: 64)."

20. Yüzyıl Avrupa'sındaki Yahudiler ve Hitler Almanya'sında Yaşanan Katliamlar

20. yüzyıla gelindiğinde ise 1. Dünya Savaşı patlak vermiş, ülkeler arasında bloklaşmalar oluşmuş ve savaşın sonucunda Almanya'nın başını çektiği İttifak kuvvetleri ağır bir yenilgi almıştır. Versay Antlaşmasının da ağır yükümlülükleri karşısında ekonomik olarak büyük zararlara maruz kalan ülkede iç karışıklıklar baş göstermiş; Hitler ve kurmayları tarafından kurulan Nazi partisi bu süreçte, iyiden iyiye halkın güvenini kazanmaya başlamıştır.

Yapılan seçimler sonucunda yüksek oy oranıyla parti iktidara gelmiş, ivedilikle ülkenin askeri sanayisine yönelik hamlelerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda Hitler, tam bağımsız, güçlü ve safkan bir Alman ırkının ortaya çıkabilmesi için etnik bir temizliğin yapılması gerektiğine inanmıştır. Günden güne baskılar artmaya başlamış ve ilk iş olarak ülkede yaşayan Yahudi iş insanlarının mallarına zorla el konulmaya başlanmıştır.

"Hitlere göre kendisine ve ideolojisine karşı olan herkes vatana ihanet etmiş oluyordu. Bu nedenle ülkede muhalif sesler duymak çok

zordu. Hitler'in ulaşmak istediği büyük idealleri vardı ve bunun önündeki en büyük engel, ülke içindeki yabancılardı. İdeallerine ulaşması için de Almanların, Yahudi, Slav ve diğer ırklara mensup insanlardan temizlenmesi gerekiyordu. Hitler'in güçlü bir Alman Devleti kurabilmek için, ikinci sınıf ırklar olarak gördüğü bu unsurlardan kurtulması gerekiyordu. Bunların en başında ise büyük öfke duyduğu Yahudiler gelmekteydi... Hitleri, ilk başlarda Yahudilere karşı dizginleyen bir diğer konu da ekonomi olmuştu. Yahudilerin, Alman ekonomisinde önemli bir yer işgal ettiği düşünüldüğünde, antisemitist politikalar kriz içinde olan ekonomiyi daha da zora sokacaktı. Hitler'in 34 kafasında soru işareti bırakan bu konular, Yahudilere karşı iktidarının ilk yıllarında daha temkinli yaklaşmasını sağlamıştır. Sonraları gerek yerel yöneticilerin gerekse halkın Yahudilere karşı düşmanca tavırları şiddet ve baskıyı arttırmıştı. Yahudilerin ellerinden mesleklerinin ve mallarının alınması, Almanların işine yaradığı için toplum bu politikayı çabuk benimsemiştir (Demirol, 2020: 33-34)."

Toplum tarafından dışlanmaya başlanan Yahudiler, hükümet kararıyla vatandaşlıktan çıkarılmış, Alman vatandaşlarıyla evlenmeleri yasaklanmış ve pek çok kültürel faaliyetleri de yasaklanmıştır. Her geçen gün yapılan baskıların dozu iyiden iyiye artmış, sivil katliamlar işlenmeye başlanmıştır.

"Savaş başladıktan sonra Yahudiler önce zorla evlerinden ve mahallelerinden alınarak, getto adı verilen ve Naziler tarafından sıkı denetime tabi tutulan mahallelere yerleştirildiler. Ardından toplama kamplarını kuran Naziler bu kez Yahudileri zorla bu kamplara toplayarak buralarda zorla çalıştırmaya başladılar (Delarue). 1945 yılında savaşın bitimine doğru toplama kamplarını ele geçiren Müttefik Devletler, kamplardaki insanlık dışı muameleleri kayıt altına alarak, Nazi Almanya'sındaki ırkçılık ve antisemitizm' in vardığı korkunç boyutları gözler önüne serdiler (Çakı, 2019: 206)."

Nazi hükümetinin çıkarmış olduğu yeni bir kararla Yahudiler için

toplama kampları oluşturulmaya başlanmış, gettolarda yaşayan erkek ve kadınlar buralarda çalışmaya zorlanılmıştır. Birkaç yıl sonrasında ise bu kamplarda yaşayan aileler, Nazi askerleri tarafından toplu katliamlarla yok edilmiştir.

> *"Özellikle 20 Ocak 1942'de RSHA (Reichssicherheitshauptamt: İmparatorluk Güvenlik Kurumu) 570 Başkanı Reinhard Heydrich başkanlığında toplanan Wannsee Konferansı'nda Yahudi sorununa kesin çözüm sağlanmasına karar verilmiştir. Bu karar, Yahudilerin imha odalarında toplu olarak katledilmeleri anlamına gelmektedir. Nitekim bu karar doğrultusunda 12 Mayısta Auschwitz-Birkenau toplama kampında 1500 Yahudi'nin ilk kez toplu imhası gerçekleştirilmiştir. Bu gerçekleştikten hemen sonra, Yahudiler katledilmek üzere Auschwitz'e gönderilmeye başlanmıştır (Kılıç, 2009: 181)."*

Ülkede bulunan bilim insanlarına yönelik çıkarılan bir başka yasada ise Alman ırkından olmayan memurların *"tasfiye edilmesi/emekli edilmesi"* konusu gündeme gelmiş, bu karara karşı çıkan akademisyenler ise Nazi subayları tarafından tutuklanmıştır. Kendilerini güvende hissetmeyen Yahudi bilim insanları, başka ülkelere göç etmiş, Türkiye'de bu duraklar arasında yer almıştır.

Almanya'dan ayrılan Yahudi asıllı öğretim üyeleri için İstanbul Üniversitesi'nin kurulması ve ortaya çıkan öğretim elemanı gereksinimi büyük bir fırsat oldu. Bu durum her iki tarafın da yararınaydı. Onlar, yaşamlarını ve mesleklerini sürdürebilecekleri güvenli bir sığınak, Türkiye ise yeni nesilleri yetiştirecek, alanlarında dünyaca üne sahip bilim adamlarını buldu (Çam, 2012: 20).

1945'li yıllara gelindiğinde ise ağır işkencelerden, uzun saatler çalıştırılmaktan ve çeşitli sağlık sorunlarından ötürü pek çok Yahudi hayatını kaybetmiştir. Sovyetlerin Alman işgalindeki topraklara girmesiyle birlikte, Yahudilere yapılan işkenceler de son bulmuştur.

> *"Sovyet Kızıl Ordu'nun ilerleyişiyle 1945 senesi Mart ayında Ravensbrück'teki idam sahaları, gaz odaları ve fırınlar bir kez daha devreye girdi. Sadece bir ay içerisinde yaklaşık 2400 kadın*

öldürüldü. SS'ler 27 Nisan 1945'e gelindiğinde kampı boşaltmışlardı. Ağır hasta olan yaklaşık 2 bin kadın, 200 erkek ve kamp çalışanı zorunlu bir ölüm yürüyüşüne çıkartıldı. 30 Nisan 1945 günü Nazilerin zorla ölüm yürüyüşüne çıkarttıkları bu esirler Ruslar tarafından kurtarılmışlardır (Guttstadt, Çev. Dirim, 2012: 478-479)."

Türk Müziği Kültürüne Katkılar Sunmuş Yahudi Bestekârlar

Sefarad Yahudileri, İstanbul ve Edirne başta olmak üzere İzmir, Manisa, Bursa, Gelibolu, Amasya gibi şehirlerde yaşamlarını sürdürmüştür. Buradaki Müslüman Türklerle barış içerisinde bir arada yaşamış ve karşılıklı kültürel etkileşim de bulunmuştur. Endülüs Emevileri döneminde, Arap kültürüyle olan yakın ilişkileri sayesinde Osmanlı kültürüne de kısa sürede uyum sağlayabilmiştir. Öyle ki Edirne'de bulunan Mevlevihane ile şehrin en büyük sinagogunun temsilcileri, karşılıklı birçok etkinlik yürütmüş, bir arada müzik icra etmişlerdir.

"İslâmiyetin ses güzelliğine verdiği öneme dikkat eden Şelomo Ben Mazaltov, dua, ezan, salat, tevşih ve münacat gibi farklı formları dinlemiş ve bunlardan etkilenmiş; bu formlardan ve zenginlikten hareketle sinagoglara yeni bir anlayış getirmiştir. Şelomo Ben Mazaltov'un başlattığı bilinen temel çalışmalar, 1540 tarihinden yaklaşık bir buçuk asır sonra 1696-1703 yıllarında Edirne'de yeniden yeşertilmiştir. Bu şehirde yaşayan haham ve bestekârların Mevlevi dervişleriyle birlikte Mevlevihanelerde ve Büyük Sinagogda hoşgörü ve uyum içerisinde yürüttükleri özverili çalışmalarla peşrev, kâr, ağır semai, yürük semai gibi çeşitli formlarda ve değişik usullerde 50'yi aşkın değişik makamdan 'maftirim' eserleri bestelenmiştir. Bunların çoğu günümüze ulaşmıştır. Dolayısıyla Edirne Mevlevileriyle Yahudi müzisyenler arasında ciddi bir kültürel paylaşım söz konusudur. Yahudi müzisyenler, Mevlevi ayinlerine, Mevleviler ise Yahudi ayinlerine katılmıştır. Hatta tekkelerin kapatıldığı dönemde Edirne Mevlevileri mekan ihtiyacı sebebiyle zaman zaman ayinlerini sinagogda icra etmiştir (Yurtdaş, 2020: 261)."

Osmanlı Yahudi müziğine yönelik ilk ciddi katkılar, İsrael Najara

tarafından gerçekleştirilmiştir. Türk, Yunan Arap ve İspanyol melodilerini Yahudi din mûsikîsine uyarlayan Najara, *"Zemirot Yisrael"* adlı kitabında, 12 makamdan söz etmiştir.1555-1625 yılları arasında yaşamış olan şair ve hazan (okuyucu) Israël Najara'yı Osmanlı Yahudi musikisinin atası olarak kabul edebiliriz. Najara Türk, Arap, Yunan ve İspanyol melodilerini dinî müziklere adapte ederek hazırladığı Zemirot Israël adlı el yazması divanında, rast, dügâh, hüseyni, buselik, segah, ırak, nevruz, acem, mahur, neva, uzzal ve nikriz olmak üzere on iki makamdan bahseder (Erguner, 2020: 261).

Dimitri Kantemiroğlu'nun hocalığını da bir dönem yapmış olan Yahudi Çelebiko'nun yanı sıra, Moşe Faro (Musi), Tanbûri İsak (İzak Fresco Romano), Moşe Cordova, İsak Algazi, Mısırlı Udi İbrahim (Avram Levi Hayyat), İsak Varon önemli Yahudi bestekârlarından bazılarıdır. Son zamanlarda ise Devid Behar, İsak Moçoro ve David Sevi bu geleneğin önemli temsilcileri arasındadır.

Tanbûri İsak (İzak Fresco Romano) (1745 – 1814)

III. Selim döneminde yıldızı parlayan, padişahın saygı ve sevgisine mazhar olan Tanbûri İsak, döneminin en büyük bestekâr ve icracıları arasında yer almıştır. Tanbûr sazına getirmiş olduğu yenilikler sayesinde bu alanın en önemli ekolleri arasında kendisine yer bulmuştur. Ayrıca padişah III. Selim başta olmak üzere birbirinden kıymetli birçok tanbûrinin yetişmesine vesile olmuştur.

> *"1749 yılında İstanbul Ortaköy'de doğmuştur. Yahudi asıllıdır. Zamanın en seçkin bestekâr ve tanbûrilerindendir. Enderun mensubu olup, tanbura nasıl başladığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. III. Selim gibi mûsikîden çok iyi anlayan bir padişahın döneminde Tanbûri İsak'ın yıldızı parlamıştır. Enderun'da hocalık yapan, tanbûru ile huzur fasıllarına katılan ve besteleriyle gönüllerde taht kuran Tanbûri İsak, daima III. Selim'den büyük bir sevgi ve saygı görmüştür. Tanbûri İsak, padişah III. Selim'in yanı sıra Zeki Mehmed Ağa, Kuyumcu Oskiyam gibi tanbûriler yetiştirmiştir. Bestekâr aynı zamanda Klasik Türk Mûsikîmizin yetiştirdiği en büyük bestekârlardan birisidir. Özellikle Gülizar makamında*

yapmış olduğu eserler adeta bu makamı tarif eder. Kendisine ait 69 Saz Eseri ve 15 Sözlü eser günümüze kadar gelebilmiştir. Tanbûri İsak 1814 yılında 65 yaşında vefat etmiştir (Salgar, 2005: 134)."

Mısırlı Udi İbrahim (Avram Levi Hayyat) (1872 – 1948)

Arap yarımadasında büyük bir üne kavuşan, İstanbul'un eğlence dünyasında da adından sıkça söz ettiren Mısırlı Udi İbrahim, döneminin en önemli icracı ve bestekârlarından birisi olmuştur. Ayrıca bu alanda birçok önemli icracının yetişmesine katkı sağlamıştır. Çoğunlukla sözlü formda eserler veren Mısırlı Udi İbrahim, saz formunda eserler de bestelemiştir.

"Yahudi asıllı şarkı bestekârı. Suriyeli Arap Yahudi'sidir. Halep'te doğdu. İstanbul'da 70 yaşında vefat etti. Roza, Udi Selim Yevi Hayat, Kanuni Hayim Hayat adlı kardeşleri vardı. 1897' de Halep'te 14 yaşındaki Feride Hanım ile evlenip Abut Hayat, Josef Hayat, Bahia Hayat, Julia Anter adında çocukları oldu. 1900 yıllarına doğru Halep'ten İstanbul'a geldi. Prenses Şivekâr'a ders verdi. Kahire, Şam, Halep ve bilhassa İstanbul piyasa mûsikîsinde ün yaptı. İsmail Hakkı Bey, Kirâmî Efendi, Hoca Ziya Bey gibi dönemin ünlü bestecileri talebesi oldu. Aynı zamanda iyi bir hanende idi. 500'e yakın beste yaptığı söylenmiştir. Ancak bunlardan yalnızca 56 Sözlü Eser ve 2 Saz Eseri günümüze kadar gelebilmiştir. Plaklar doldurdu (Öztuna, 2006, I. Cilt: 380)."

İsak Varon (Varan) (1884 – 1962)

İsak Varon, çok küçük yaşlarda müziğe olan merakı babası tarafından keşfedilmiş ve ilk derslerini kendisinden almıştır. Klasik Türk Müziği alanında kendisini yetiştiren bestekâr, memuriyet görevi dolayısıyla Selanik'e yerleşmiş ve çalışmalarını bu şehirde avukat Refik Bey'in yanında sürdürmüştür. Cumhuriyet döneminde ise İstanbul'a yerleşen Varon, sanat faaliyetlerine burada devam etmiştir.

"Yahudi asıllı geleneksel sanat müziği bestecisidir. Müziğe babasından aldığı derslerle başlayan sanatçı, ortaokul ve lisede öğrenim yaptığı yıllarda müzik çalışmalarını sürdürmüş, Selanik'e

yerleştikten sonra avukat Refik Bey'in yazıhanesinde çalışmıştır. Müzikte Refik Bey'den de yararlanan Varon, 23 yaşındayken ilk şarkılarını bestelemiş, plak şirketlerinin Türk müziği danışmanı olarak görev yapmıştır. Cumhuriyet döneminde İstanbul'a yerleşen sanatçı sigortacılığın yanı sıra müzik dersleri de vermiş, geleneksel üslûpta saz semaileri ve şarkılar bestelemiştir İsak Varon'a ait 99 Sözlü Eser ve 2 adet Saz Eseri günümüze ulaşabilmiştir (Say, 2005, III. Cilt: 573)."

Bulgular ve Yorumlar

Araştırma kapsamında Klasik Türk Mûsikîsi alanına önemli katkılar sunmuş Yahudi asıllı Osmanlı bestekârları ele alınmıştır. Tanbûri İsak (İzak Fresco Romano)'ın Neoklasik dönemde, Mısırlı Udi İbrahim (Avram Levi Hayyat)'in ve İsak Varon (Varan)'un Romantik dönemde aktif müzik yaşantılarını sürdürdükleri tespit edilmiştir.

Tablo -1: Bestekârların Sözlü ve Saz Eserlerinin Sayısı

Bestekârlar	Bestelemiş Oldukları Sözlü Eserlerin Sayısı	Bestelemiş Oldukları Saz Eserlerinin Sayısı
Tanbûrî İsak (İzak Fresco Monaro)	15	69
Mısırlı Udi İbrahim (Avram Levi)	56	2
İsak Varon (Varan)	99	2
TOPLAM	**170**	**73**

Yukarıdaki tablo detaylı olarak incelendiğinde, en fazla saz eserinin Tanbûri İsak tarafından bestelendiği tespit edilmiştir. Ayrıca Mısırlı Udi İbrahim ve İsak Varon'un da sözlü eserlerinin dışında 2 (iki) adet saz eseri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra en fazla sözlü eser besteleyen bestekârlara bakıldığı zaman İsak Varon, bu noktada öne çıkmaktadır. Bestekâr, 99 (doksan dokuz) sözlü eser ile ilk sırada yer alırken; Mısırlı Udi İbrahim ise Varon'un hemen ardından gelmektedir.

Tablo -2: Tanbûri İsak'ın Eserlerinde En Çok Kullandığı Makamlar

Tanbûrî İsak (İzak Fresco Monaro)		
Bestekârın Eserlerinde Kullandığı Makamlar	f	%
Acemaşiran	3	3,57
Beste Hisar	2	2,38
Beyati	4	4,76
Beyati Araban	2	2,38
Buselik	4	4,76
Buselik Aşiran	2	2,38
Büzürg	1	1,19
Çargah	2	2,38
Dilkeşhaveran	2	2,38
Dügah Buselik	2	2,38
Eviç	2	2,38
Eviç Buselik	3	3,57
Gerdaniye	1	1,19
Gerdaniye Buselik	2	2,38
Gülizar	8	9,52
Hicaz (Hümayun)	1	1,19
Hicaz-i Muhalif	2	2,38
Hüseyni	3	3,57
Hüseyni Zemzeme	1	1,19
Irak	2	2,38
Isfahan	5	5,95
Mahur	1	1,19
Maye	1	1,19
Maye (Dügah)	1	1,19
Muhayyer Buselik	2	2,38
Muhayyer Zirgüle	2	2,38
Neva	1	1,19
Neva Buselik	2	2,38
Nikriz	2	2,38
Nişaburek	1	1,19

Tanbûrî İsak (İzak Fresco Monaro)		
Rast	1	1,19
Rehavi	1	1,19
Saba Buselik	1	1,19
Saba Zemzeme	2	2,38
Şedaraban	2	2,38
Şehnaz Buselik	1	1,19
Tahir	2	2,38
Tahir Buselik	1	1,19
Uşşak	2	2,38
Vech-i Arazbar	2	2,38
Yegah	2	2,38
TOPLAM	84	100

Yapılan incelemede Tanbûri İsak'ın eserlerinde %9,52 oranı ile en çok Gülizar ve ardından %5,95 oranı ile Isfahan makamlarını kullandığı gözlenmiştir. Büzürg, Gerdaniye, Hicaz (Hümayun), Hüseyni Zemzeme, Mahur, Maye, Maye (Dügâh), Neva, Nişaburek, Rast, Rehavi, Saba Buselik, Şehnaz Buselik ve Tahir Buselik makamları ise bestekâr tarafından en az tercih edilen makamlar olmuştur.

Tablo -3: Mısırlı Udi İbrahim'in Eserlerinde En Çok Kullandığı Makamlar

Mısırlı Udi İbrahim (Avram Levi)		
Bestekârın Eserlerinde Kullandığı Makamlar	f	%
Acemaşiran	2	3,45
Acemkürdi	1	1,72
Beyati	1	1,72
Dilkeşhaveran	1	1,72
Ferahnâk	1	1,72
Hicaz	7	12,07
Hüseyni	2	3,45
Hüzzam	7	12,07
Isfahan	1	1,72

Karcığar	1	1,72
Kürdilihicazkâr	12	20,69
Muhayyer	1	1,72
Nihavend	4	6,90
Rast	3	5,17
Saba	1	1,72
Segah	2	3,45
Sultaniyegâh	1	1,72
Şehnaz	1	1,72
Tahir	1	1,72
Uşşak	7	12,07
Yegah	1	1,72
TOPLAM	**58**	**100**

Yapılan incelemede Mısırlı Udi İbrahim eserlerinde %20,69 oranı ile en çok Kürdilihicazkâr ve ardından %12,07 oranı ile Hicaz, Hüzzam ve Uşşak makamlarını kullandığı tespit edilmiştir. Acemkürdi, Beyati, Dilkeşhaveran, Ferahnâk, Isfahan, Karcığar, Muhayyer, Saba, Sultaniyegâh, Şehnaz, Tahir ve Yegâh makamları ise bestekâr tarafından en az tercih edilen makamlar olmuştur.

Tablo -4: İsak Varon'un Eserlerinde En Çok Kullandığı Makamlar

İsak Varon (Varan)		
Bestekârın Eserlerinde Kullandığı Makamlar	f	%
Acemaşiran	1	1
Bestenigar	2	2
Dilkeşhaveran	1	1
Dügah	1	1
Eviç	3	3
Ferahnak	3	3
Ferahfeza	1	1
Hicaz	5	5
Hicazkar	2	2
Hüseyni	8	8
Hüzzam	13	13
Isfahan	2	2

Karcığar	3	3
Kürdilihicazkar	13	13
Mahur	1	1
Maye	1	1
Muhayyer	1	1
Muhayyerkürdi	1	1
Nihavend	3	3
Rast	3	3
Saba	8	8
Segah	1	1
Sultaniyegâh	1	1
Suzidil	8	8
Suzinak	3	3
Şedaraban	1	1
Şevkefza	2	2
Tahir Buselik	1	1
TOPLAM	**100**	**100**

Yapılan incelemede İsak Varon eserlerinde %13 oranı ile en çok Kürdilihicazkâr ve Hüzzam, ardından %8 oran ile Hüseyni, Hüzzam, Saba ve Suzidil makamlarını kullandığı tespit edilmiştir. Acemaşiran, Dilkeşhaveran, Dügah, Ferahfeza, Mahur, Maye, Muhayyer, Muhayyerkürdi, Segâh, Sultaniyegâh, Şedaraban ve Tahir Buselik makamları ise bestekâr tarafından en az tercih edilen makamlar olmuştur.

Tablo -5: Tanbûri İsak'ın Eserlerinde En Çok Kullandığı Usuller

Tanbûri İsak (İzak Fresco Monaro)		
Bestekârın Eserlerinde Kullanmış Olduğu Usûller	f	%
Ağır Semâî	1	1,2
Aksak	1	1,2
Aksak Semâî	32	38,1
Berefşan	4	4,8
Çenber (Ağır)	3	3,6
Çenber	1	1,2
Çifte Düyek	3	3,6
Darbeyn	2	2,4

Darb-ı Fetih (Ağır)	1	1,2
Darb-ı Fetih	6	7,1
Devr-i Kebir	6	7,1
Devr-i Revan	2	2,4
Düyek	2	2,4
Evfer	2	2,4
Fahte	2	2,4
Hafif	4	4,8
Hafif (Ağır)	1	1,2
Nim Berefşan	1	1,2
Sakil	1	1,2
Yürük Semâî	2	2,4
Zincir	7	8,3
TOPLAM	**84**	**100**

Yapılan incelemede Tanbûri İsak'ın eserlerinde %38,1 oranı ile en çok Aksak Semâî ve ardından %8,3 oranı ile Zincir usulünü kullandığı gözlenmiştir. %7,1 oranı ile Darb-ı Fetih ve Devr-i Kebir usulleri ise bir önceki cümlede geçen usullerden sonra bestekâr tarafından en çok tercih edilen usuller olmuştur.

Tablo -6: Mısırlı Udi İbrahim'in Eserlerinde En Çok Kullandığı Usuller

Mısırlı Udi İbrahim (Avram Levi)		
Bestekârın Eserlerinde Kullanmış Olduğu Usûller	f	%
Ağır Aksak	6	10,3
Aksak	9	15,5
Aksak Semâî	2	3,4
Curcuna	3	5,2
Devr-i Hindi	3	5,2
Düyek	8	13,8
Nim Sofyan	1	1,7
Semâî	5	8,6

Sengin Semâî	4	6,9
Sofyan	3	5,2
Sofyan-Semâî	1	1,7
Türk Aksağı	10	17,2
Yürük Semâî	3	5,2
TOPLAM	**58**	**100**

Yapılan incelemede Mısırlı Udi İbrahim'in eserlerinde %17,2 oranı ile en çok Türk Aksağı ve ardından %15,5 oranı ile Aksak usulünü kullandığı gözlenmiştir. %13,8 oranı ile Düyek ve %10,3 oranı ile Ağır Aksak usulleri ise bir önceki cümlede geçen usullerden sonra bestekâr tarafından en çok tercih edilen usuller olmuştur.

Tablo -7: İsak Varon'un Eserlerinde En Çok Kullandığı Usuller

İsak Varon (Varan)		
Bestekârın Eserlerinde Kullanmış Olduğu Usûller	f	%
Ağır Aksak	21	20,8
Aksak	12	11,9
Aksak Semâî	1	1
Curcuna	13	12,9
Devr-i Hindi	12	11,9
Düyek	5	5
Sengin Semâî	20	19,8
Sofyan	5	5
Türk Aksağı	12	11,9
TOPLAM	101	100
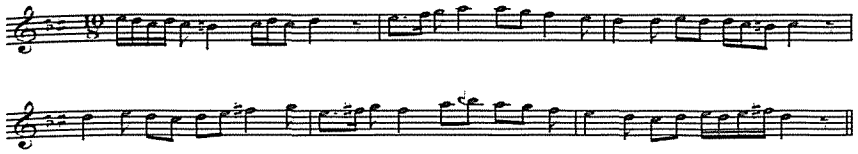
Yapılan incelemede İsak Varon'un eserlerinde %20,8 oranı ile en çok Ağır Aksak ve ardından %19,8 oranı ile Sengin Semâî usulünü kullandığı gözlenmiştir. %12,9 oranı ile Curcuna, %11,9 oranı ile Devr-i Hindi ve Türk Aksağı usulleri ise bir önceki cümlede geçen usullerden sonra bestekâr tarafından en çok tercih edilen usuller olmuştur.

HİCÂZ HÜMÂYUN SAZ SEMÂÎSİ
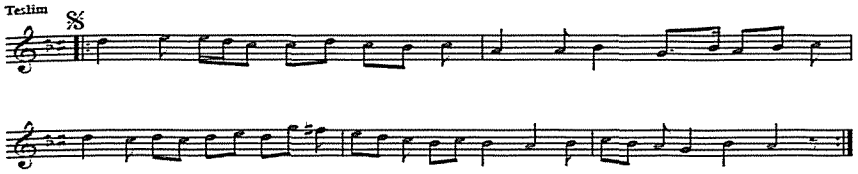
Usûlü: Aksak Semâi

Beste: Tanburi İsak Efendi
(Izak Fresco Monaro)
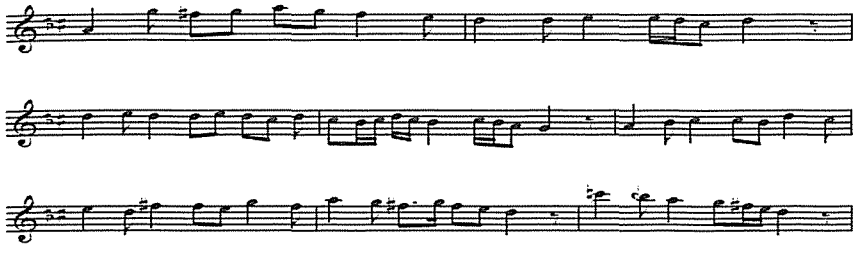
1. Hane
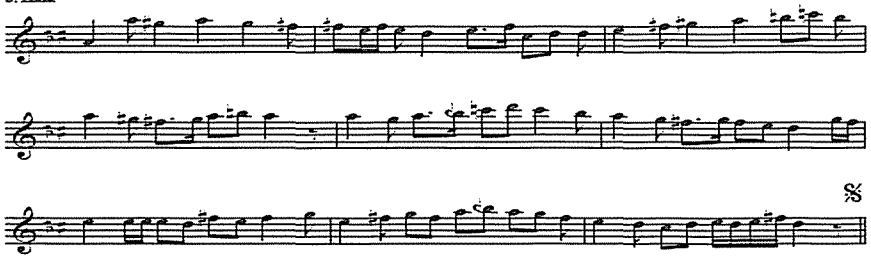

Teslim
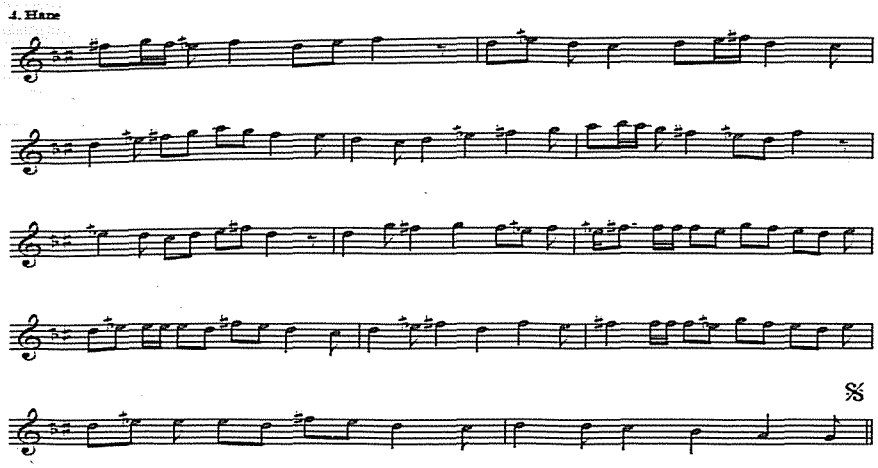

2. Hane

3. Hane

Nota -1: Tanbûri İsak Hicaz Hümayun Saz Semâîsi

Tanburi İsak, eserini Klasik Türk Müziği saz formları içerisinde yer alan *"Saz Semâîsi"* formunda bestelemiştir. Hicaz Hümayun makamını tercih eden bestekâr, dizinin bütün özelliklerini eserine yansıtmıştır. Ayrıca bestekâr, tanbur sazına olan hakimiyetini zengin bir ezgi yapısıyla bu eserinde de ortaya koymuştur.

Saz Semâîsi formunun tüm özelliklerine birebir sadık kalan Tanbûri İsak, buna karşın eserin 4. Hânesinde usûl değişikliği yapmadığı tespit edilmiştir. Bestekârın bu hususta yeni arayışlar ya da denemeler içerisinde olduğu düşünülmektedir. Bu duruma ilişkin İsmail Hakkı Özkan şu yorumda bulunmuştur;
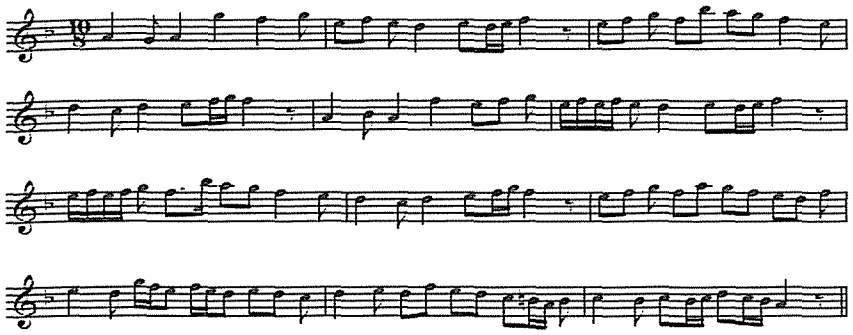
> *"Dördüncü hânesinde usul geçkisi yapılmamış veya curcuna usulü gibi aksak semâî'nin bir mertebe yürük olanına geçilmiş eserlere ise çok az rastlanır. Dördüncü hânelerinde iki veya daha fazla usule geçki yapan ve XX. yüzyıl ürünü olan, özel maksatlarla yahut tasvirî amaçla bestelenmiş bazı saz semâileri vardır. Fakat bunlar belli bir biçim oluşturmayan, fantezi veya deneme niteliğinde eserler olup yaygınlık kazanmamıştır. (https://islamansiklopedisi.org.tr/sazsemaisi Erişim Tarihi: 22.10.2022)."*

ACEMAŞÎRÂN SAZ SEMÂÎSİ
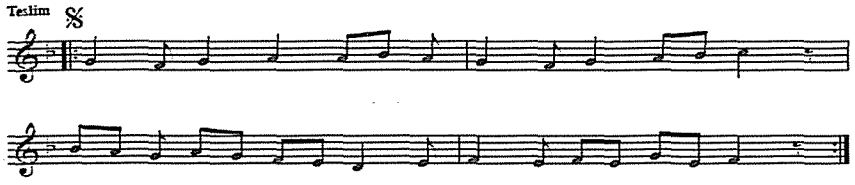
Usûlü: Aksak Semâî

Beste: Tanburi İsak Efendi
(Izak Fresco Monaro)
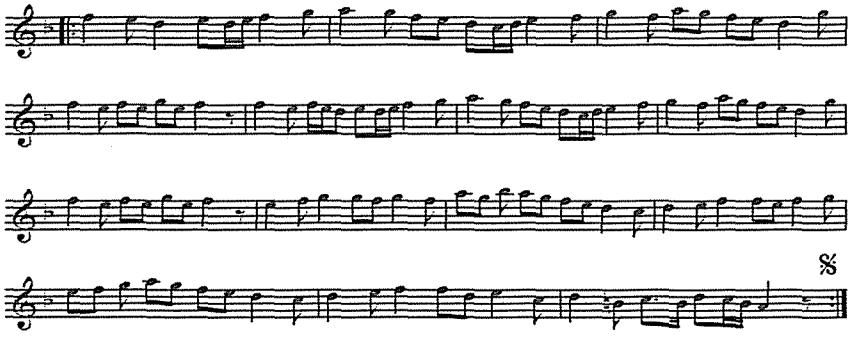
1. Hane
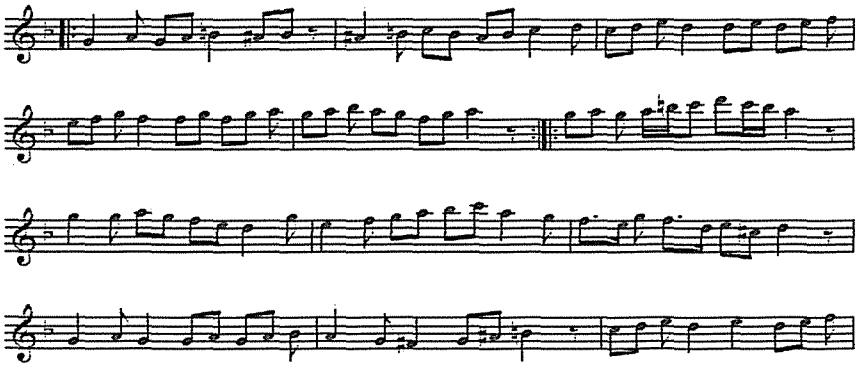

Teslim
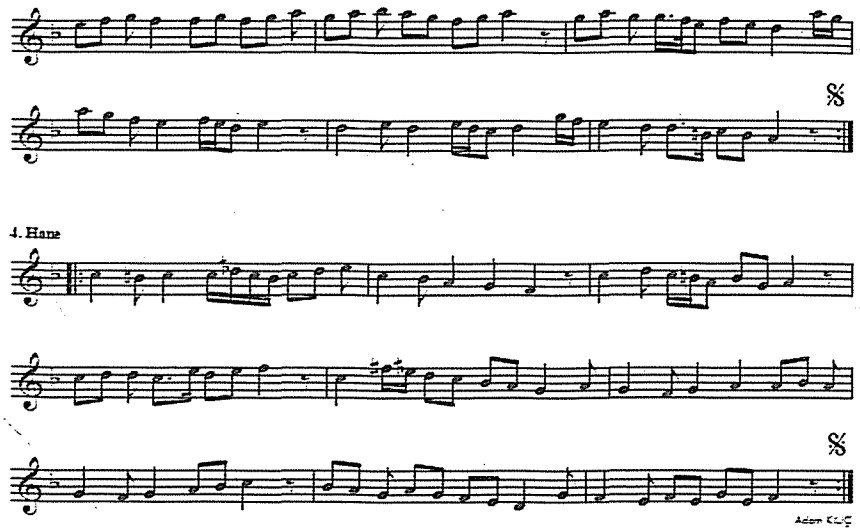

2. Hane

3. Hane

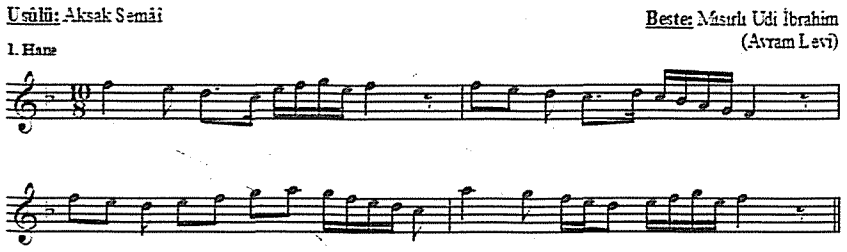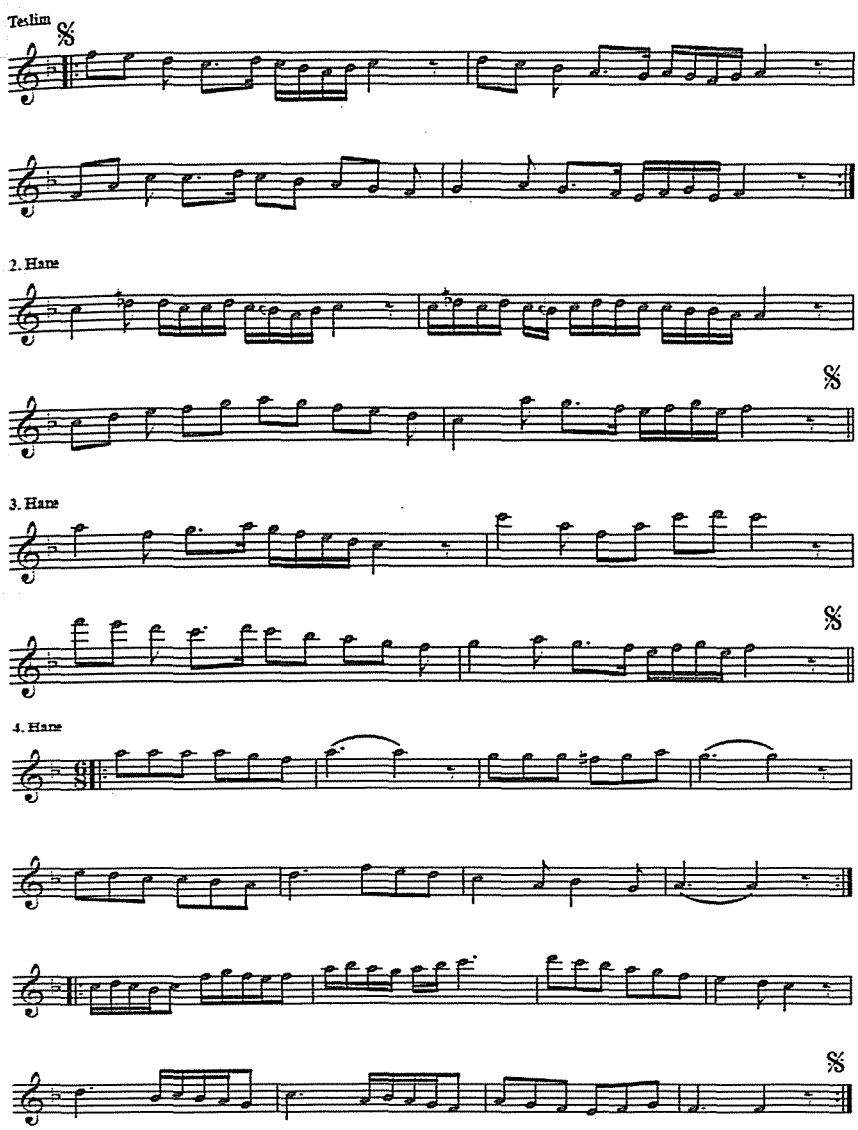

Nota -2: Tanbûri İsak Acemaşiran Saz Semâîsi

Tanburi İsak, eserini Klasik Türk Müziği saz formları içerisinde yer alan *"Saz Semâîsi"* formunda bestelemiştir. Acemaşiran makamını tercih eden bestekâr, dizinin bütün özelliklerini eserine yansıtmıştır. Ayrıca bestekâr, tanbur sazına olan hakimiyetini zengin bir ezgi yapısıyla bu eserinde de ortaya koymuştur.

Saz Semâîsi formunun tüm özelliklerine birebir sadık kalan Tanbûri İsak, buna karşın bu eserinde de 4. Hâne'de usûl değişikliği yapmadığı tespit edilmiştir. Bestekârın bu hususta yeni arayışlar ya da denemeler içerisinde olduğu düşünülmektedir.

ACEMAŞÎRÂN SAZ SEMÂÎSİ
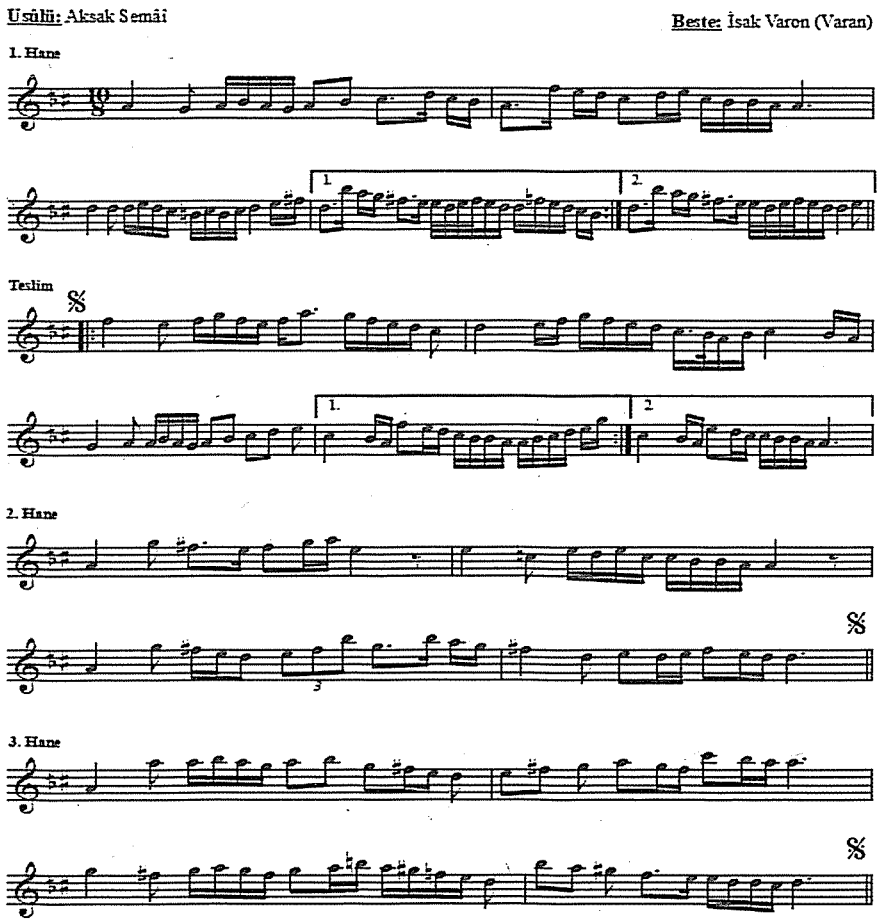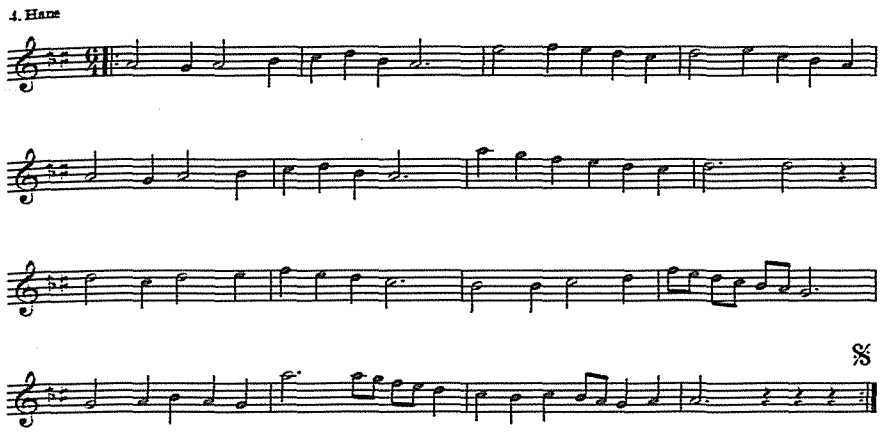

Nota -3: Mısırlı Udi İbrahim Acemaşiran Saz Semâîsi 1. Sayfa

Mısırlı Udi İbrahim, eserini Klasik Türk Müziği saz formları içerisinde yer alan *"Saz Semâîsi"* formunda bestelemiştir. Acemaşiran makamını tercih eden bestekâr, dizinin bütün özelliklerini eserine yansıtmıştır.

Saz Semâîsi formunun tüm özelliklerine birebir sadık kalan Mısırlı Udi İbrahim, 4. Hâne'de de usûl değişikliği yapmıştır. Ayrıca bestekâr, ud sazına olan hakimiyetini zengin bir ezgi yapısıyla bu eserinde de ortaya koymuştur.

HİCÂZ SAZ SEMÂÎSİ

Nota -4: İsak Varon Hicaz Saz Semâîsi 2. Sayfa

İsak Varon, eserini Klasik Türk Müziği saz formları içerisinde yer alan *"Saz Semâîsi"* formunda bestelemiştir. Acemaşiran makamını tercih eden bestekâr, dizinin bütün özelliklerini eserine yansıtmıştır.

Saz Semâîsi formunun tüm özelliklerine birebir sadık kalan İsak Varon, 4. Hâne'de de usûl değişikliği yapmıştır. Fakat bestekâr, herhangi bir enstrüman çalmaması nedeniyle şarkılarda olan ezgi zenginliği, bu eserinde ön plana çıkamamıştır.

Sonuç

- Bestekârların eserlerinin analizi sonucunda Türk müziği geleneğine birebir bağlı kaldıkları,
- Tanbûri İsak'ın eserlerinde en çok Gülizar ve Isfahan makamlarını kullandığı,
- Mısırlı Udi İbrahim'in eserlerinde en çok Kürdilihicazkâr, Hüzzam, Hicaz ve Uşşak makamlarını kullandığı,
- İsak Varon'un eserlerinde en çok Kürdilihicazkâr, Hüseyni, Hüzzam, Saba ve Suzidil makamlarını kullandığı,
- Tanbûri İsak'ın eserlerinde en fazla Aksak Semâî ve Zincir usullerini kullandığı,

- Mısırlı Udi İbrahim'in eserlerinde en fazla Türk Aksağı, Aksak ve Düyek usullerini kullandığı,
- İsak Varon'un eserlerinde en fazla Ağır Aksak ve Sengin Semâî usullerini kullandığı,
- Tanbûri İsak'ın Saz formunda daha çok eser verdiği,
- İsak Varon'un şarkı formunda daha çok eser verdiği,
- Tanbûri İsak ve Mısırlı Udi İbrahim'in enstrümanlarına olan hâkimiyetlerini Saz eserlerine de yansımış oldukları,
- İsak Varon'un ise diğer iki bestekâra göre Saz eserlerinde kullanmış olduğu ezgiler daha yalın kaldığı,
- Tanbûri İsak'ın bazı Saz Semaisi formundaki eserlerinin son hanelerinde usul değişikliği yapmadığı ve bunların o dönemler bir arayış ya da denemeler içerisinde ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

Adıyeke, N. (2014). "Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi" Yeni Türkiye Dergisi, Sayı: 60, s. 345–357.

Almaz, A. & Batu, P. (2007). Geçmişten Günümüze Yahudilik Tarihi. İstanbul: Nokta Kitap.

Altuncu, A. (2019). Yahudilikte Gelenek ve Haskala İlişkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Bozkurt G. (1993). "Osmanlı - Yahudi İlişkilerine Bir Bakış" Belleten Dergisi, Cilt: 57, Sayı: 219, s. 539 – 564.

Çakı, C. (2019). "Antisemitist Mitlerin İnşasında Nazi Propagandasının Rolü" Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 17, s. 203 –219).

Çakırbaş, A. (2017). Cumhuriyet Döneminde Gayrimüslim Milletvekilleri ve Faaliyetleri. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.

Çam, H. (2012). İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye'ye Alman Akademisyen Göçü.

(Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Demirol, H. (2020). II. Dünya Savaşı Sırasında Almanya'nın Yahudi Siyasetine Karşı Türk Diplomasisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Düzgün, M. (2000). "Cumhuriyetin İlanından İsrail'in Kuruluşuna Kadar Türkiye'deki Yahudiler" Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 10, s. 65 –83.

Erguner, K. (2015). "Osmanlı Makamlarında Yahudi Bestekârlar" Sabah Ülkesi Dergisi Sayı: 42, s. 75 – 77.

Guttstadt, C. (2016). Türkiye, Yahudiler ve Holokost. çev. Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yayınları.

İstil, M. (2021). Cumhuriyetin İlanından Sonra Edirne'de Yahudi Varlığı ve Kültürü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.

Kılıç, S. (2009). Türk Basınında Hitler Almanya'sı (1933 – 1945). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Kurtaran, U. (2011). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi" Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 8, s. 57 – 71.

Öztuna, Y. (2006). Türk Mûsikîsi Ansiklopedik Sözlüğü. I. Cilt, Ankara: Orient Yayınları.

Pardo, S. (2014). İzmir Yahudileri. İzmir: Etki Matbaacılık ve Yayıncılık.

Salgar, F. (2005). 50 Türk Müziği Bestekârı. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.

Say, A. (2005). Müzik Ansiklopedisi. II. Cilt, Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları.

Yurtdaş, Ö. (2020). "Osmanlı Yahudilerinin Müziği" Z Dergisi, s. 260 – 261.

İnternet Kaynakları

https://islamansiklopedisi.org.tr/saz-semaisi Erişim Tarihi: 22.10.2022.